

Lexiconul Staicu în raport cu cele din familia Berînda: ortografie și alcătuire[†]

Ion-Mihai Felea*

Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Despre articol

Istoric:

Primit 12 mai 2021

Acceptat 5 iulie 2021

Publicat 18 august 2021

Cuvinte-cheie:

lexicologie istorică
analiză comparată

Rezumat

În secolul al XVII-lea apar primele manuscrise cu dicționare slavo-române, iar șase dintre acestea au ajuns pînă în zilele noastre în formă aproape intactă. Punctul lor de plecare a fost Lexiconul lui Pamvo Berînda (1627), la care au fost adăugate mai multe liste de cuvinte în unele manuscrise. Aceste manuscrise au fost studiate pînă în prezent în special din perspectivă lexicală.

Studiul de față și-a propus să descrie modalitățile de alcătuire a lexicoanelor, să observe variațiile ortografice importante și să devină un instrument în plus pentru stabilirea rețelei de filiații din care au rezultat lexicoanele românești. Observațiile sînt făcute asupra intrărilor de la primele trei slove din lexicoanele amintite. Avînd la dispoziție toate lexicoanele în format digital, am identificat propagarea mai multor erori în rîndul antigrafelor românești, am evidențiat mai multe fapte de grafie și am comparat listele suplimentare.

Datele arată că manuscrisele românești conservă în grad diferit ortografia din Lexiconul lui Berînda și listele suplimentare. Variațiile sugerează existența a cel puțin unui protograf între sursă și lexicoanele românești. Aplicată la întreg conținutul manuscrisului, investigarea acestor variații ar putea contribui la identificarea manuscrisului care este cel mai apropiat de redacția inițială.

1. Introducere

Prin „familia Berînda” înțelegem Lexiconul slavo-rutean al lui Pamvo Berînda [= BER], tipărit prima dată în 1627 la Kiev, și un grup de lexicoane slavo-române din secolul al XVII-lea, care au avut ca punct de pornire tipăritura ruteană. Acestea sînt: Lexiconul Staicu (ms. rom. 312 BAR, în continuare *Lex.Sta.*), lexiconul din ms. rom. 1348 BAR scris de Mihai Logofătul (= *Lex.1348*), lexiconul din ms. rom. 3473 BAR copiat de un anume Mihaiu (= *Lex.3473*), Lexiconul de la Petersburg (OP Q.XVI.5 BNR, numit în continuare *Lex.Pet.*), Lexiconul lui Mardarie din ms. rom. 450 BAR (= *Lex.Mard.*) și Lexiconul de la Moscova (F.188, Op. I. nr.1383, RGADA, în continuare *Lex.Mosc.*). Manuscrisele românești au beneficiat de o atenție inegală, în special din cauza faptului că două dintre ele se află în Rusia. Departe de a fi exhaustiv, voi aminti doar că *Lex.Mard.* a fost editat de Crețu (1900) într-un volum încă util, iar *Lex.Mosc.* a fost studiat parțial de Ciobanu (1914). *Lex.Sta.* și autorul său au făcut obiectul preocupării lui Strungaru (1973) și Gînsac & Ungureanu (2019). Perspective de ansamblu au oferit Strungaru (1966), Левичкин & Сухачев (2015) și Gînsac & Ungureanu (2018). Întrucît lucrările menționate s-au concentrat preponderent pe componenta lexicală a dicționarilor, am considerat oportună abordarea filiației și din unghiul mai puțin exploatat al ortografiei. Mai multe manuscrise au devenit accesibile prin procedee de digitalizare, avem mai multe informații despre normele ortografice din epocă, iar fonturi precum cele create în cadrul proiectului Ponomar¹ ne dau posibilitatea să explicăm diferențe care altădată au fost trecute cu vederea. De asemenea,

[†]Această lucrare a fost finanțată printr-un grant al Ministerului Cercetării, Inovării și Digitalizării din România, CNCS/CCCDI – UEFISCDI, proiect nr. PN III-P1.1-TE-2019-0517, în cadrul programului PNCD III.

* Adresă de corespondență: imfelea@gmail.com.

¹Despre misiunea și realizările proiectului Ponomar putem citi aici: ponomar.net.

am urmărit să cataloghez acele divergențe care nu se pot explica doar prin gradul de libertate pe care și-l luau cărturarii când copiau dintr-un manuscris în altul.

Pînă la apariția ediției comparative integrale pe care ne-am propus-o în cadrul proiectului eRomLex (vezi *scriptadacoromanica.ro*), studiul de față a valorificat materialul primelor 3 litere: **A**, **B** și **B**. Toate cuvintele slavone au fost transcrise ținînd cont de toate nuanțele ortografice atunci cînd fidelitatea a fost necesară argumentării. Traducerile din manuscrisele românești au fost marcate cu italic.

2. Compoziția

Lexiconul Staicu, aflat pe filele 41^v–216^v ale ms. rom. 312 **BAR**, este un efort colaborativ al mai multor persoane. Conține cca 6000 de nume proprii, substantive comune slavone și, într-o proporție mai mică, grecești și ebraice ordonate după alfabetul slavon. Spre final include alte două liste de cuvinte, considerabil mai scurte decît lexiconul de bază. Acestea le urmează cîteva liste lexicale tematice, de exemplu traducerea numelor de animale din *Lev*, 11. Lexiconul de bază reprezintă o adaptare a **BER**, cu cîteva deosebiri importante. Față de tipăritura ruteană, numele proprii sînt trecute imediat după cele comune, nu separat. A doua diferență notabilă este că după materialul din **BER** fiecare literă conține măcar o foaie de conținut independent de lexiconul rutean. Aceste intrări suplimentare aparțin aceleiași mîini și reprezintă în proporție covârșitoare cuvinte în slavonă, rusă sau ruteană. În continuare vom folosi pentru definițiile cu echivalent în **BER** convenția Staicu₁, iar pe cele copiate dintr-o sursă neidentificată le vom considera scrise de Staicu₂, fără a pierde din vedere că este vorba de una și aceeași persoană. Conținutul preluat din **BER** de Staicu₁ variază, însă pentru unele litere este preluat aproape integral. Cuvintele scrise de Staicu₂ sînt ordonate aproximativ alfabetic, în sensul că par preluate în grupuri de cîte 3–5 cuvinte aranjate alfabetic, între care se intercalează uneori cuvinte ce nu par la locul lor. Acest haos aparent s-ar putea explica prin relație cu alte tipuri de lexicoane timpurii. Este posibil ca lexicoanele noastre să fi completat listele lexicale din Berînda cu intrări din unul sau mai multe proto-dicționare slavone. Pentru a justifica ipoteza, putem lua în calcul mai multe informații. Această ipoteză este susținută de informațiile despre structura lexicoanelor medievale, care nu aveau întotdeauna aranjamentul pe care îl așteptăm astăzi de la un dicționar (**Ковтун, 1989**, p. 23). O metodă comună de ordonare a intrărilor era în capitole care grupau cuvinte după inițială și a doua vocală din cuvînt (**Карпов, 1877**, p. 137); altele definițiile erau separate pe categorii tematice: luni ale anului, părți ale corpului, nume proprii, plante etc. Primul principiu ar putea explica de ce în **Lex.Sta.** găsim succesiuni aparent fără logică precum **ѠмѠлоуѠйи, ѠлѠпѠйи, ѠкиндѠнѠъ** sau **ѠртѠмѠъ, ѠвѠрѠкѠйи, ѠрѠѠдѠа**. Secțiunea Staicu₂ de la **B** începe cu următoarea secvență: **Ѡыты, ѠвззлѠбѠе, ѠденѠе, Ѡдит, Ѡок, Ѡрод, ѠлистанѠе, ѠдѠю, ѠѠскѠъ, ѠвзцѠдѠйѠ, ѠвзпечѠлѠе, Ѡос, ѠѠвен, ѠѠкака, Ѡвервно, ѠѠѠѠ, ѠѠѠѠи, ѠѠѠи, ѠѠѠет, Ѡых**. Primul termen este o completare de paradigmă a intrării **ѠудѠцѠйѠи**, ultima de la **BER**. Dacă admitem pe **ѠлистанѠе** drept completare de paradigmă a lui **ѠлѠскѠкъ** și refacem formele istorice ale cîtorva cuvinte (**ѠжѠвѠнѠъ, ѠвѠръѠвѠно**), obținem două serii consecutive aproape regulate: **Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ**, (**Ѡ**), **Ѡ / Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ**. Acest artificiozitate nu explică decît parțial ordinea din Staicu₂ și, respectiv, din restul manuscriselor românești, dar, dacă ipoteza este adevărată, rezultă că intrările Staicu₂ au fost copiate din cel puțin un lexicon slavon timpuriu. Definițiile copiate de Staicu₂ nu par a fi grupate tematic, însă unele definiții apar acolo unde ne-am aștepta să le găsim în dicționare tematice. De exemplu la final de **B** găsim succesiunea **ѠониѠфанѠтиѠи, ѠорѠис, ѠориѠдѠъ**. Categoriile numelor proprii apar la final de literă și în alte dicționare slavone (**Карпов, 1877**, p. 136; pentru clasificarea lexicoanelor rusești, a se vedea **Ковтун, 1989**, p. 9). O ordine similară, pseudo-alfabetică, găsim, de exemplu, în ms. nr. 1649 din colecția Pogodin a Bibliotecii Naționale a Rusiei, un lexicon de mici dimensiuni datînd de la jumătatea secolului al XVI-lea². Consider, deci, că e posibil ca traducerea din Staicu₂ să se fi făcut din slavonă după un manuscris apropiat ca formă și conținut de cele care au apărut din secolul al XV-lea și în spațiul rus. Pentru exemplificare, mă voi referi la intrarea **ѠориѠдѠъ** (tradusă *o iarbă ascuțită la miroso* în **Lex.Mosc., Lex.1348**, și *o iarbă iute la miroso* în

²Textul digitalizat poate fi consultat aici: oldlexicons.ru.

Lex.Sta.), raportînd-o la Lexiconul lui Serghei, un manuscris copiat în jurul anului 1650 la mănăstirea ru-sească Solovieț³ și descris de **Левичкин & Сухачев** (2015, p. 440) drept cel mai cuprinzător lexicon rusesc medieval. Lexiconul lui Serghei are structura pe care am descris-o mai sus, iar la secțiunea **Б** găsim intrarea **Боридъ, зелье ѳстрыя слáсти, к мышьѹ способно, ꙗкоже ѳ на мѣло. ѿ вчищению силѹ ѿмѣетъ, ꙗкоже силѹпра. Їерѣ, ѳ бѣ**, în traducere: „Borith. plantă iute la gust și utilizabilă la spălat, cum e la noi săpunul, și putere de curățare are precum silitra. Ierem 2”. Deducem că două dintre lexicoanele noastre au ales primul sens al lui **острый**, cel de ‘ascuțit’, în timp ce Staicu a optat pentru sensul celălalt, mai potrivit, de ‘iute’, fie pentru că avea textul slavon în față, fie pentru că a înțeles sursa erorii. **Боридъ** și alte câteva intrări adiacente lipsesc din **Lex.1348**, însă acesta conține în continuare cca. 30 de definiții pe care alte manuscrise nu le înregistrează. Nu înregistrează intrarea nici **Lex.Mard.** sau **Lex.Pet.**

Sursa definițiilor copiate de Staicu₂ nu are cum să fie Lexiconul lui Serghei, desigur, însă e relevant faptul că majoritatea intrărilor de la **Б** pot fi găsite, în altă ordine, și în manuscrisul rus. E posibil ca ele să fi făcut parte dintr-un fond comun de definiții care au migrat dintr-un lexicon slavon în altul, uneori simplificîndu-se ca în manuscrisele românești, alteori căpătînd caracter enciclopedic, ca în dicționarul de la Solovieț. Nu este obligatoriu ca aceste liste suplimentare de la Staicu să provină dintr-o singură sursă. În **Lex.Mard.** litera **Б** se termină cu intrările **БОДЕЦЬ, БОДЕНЕЦЬ** și **БОДЕЖ**. În lexiconul său Staicu₂ trage linie după ultima intrare din succesiunea **БОДЕЦЬ, БОДЕНЕЦЬ, БОИЩЕ**, apoi continuă să copieze intrări pe care le regăsim și în celelalte lexicoane românești. Nu putem fi siguri că Staicu₂ folosește două liste diferite, dar e plauzibil că linia semnalează finalul unei liste comune cu **Lex.Mard.**

3. Scribii lexiconului Staicu

Pe lângă textul gramaticului, lexiconul a suportat intervenții din partea mai multor cititori. Unele mâini au lăsat sporadic definiții sau observații, în timp ce altele au modificat considerabil conținutul dicționarului. Este dificil de spus cîte persoane au contribuit la conținutul manuscrisului, întrucît forma scrisului este afectată de mai mulți factori: instrumentul de scris, tipul de intervenție – notă marginală, finală sau refacere a manuscrisului, limba în care scrie.

3.1. Mîna Lupașcu

Primele două pagini ale literei **А**, între **Азъ** și **Агрипниа**, au fost scrise de aceeași mîna. Conform unei însemnări de pe pagina 41^v din 1 mai 1758, manuscrisul a fost în posesia unui dascăl Lupașcu. Deși ortografia este mult mai îngrijită, recunoaștem în ea mîna care va suplini lexiconul cu numeroase intrări. Pagina 41^v a fost lăsată goală pe jumătate și a fost completată ulterior cu niște note etimologice de o mîna de proveniență neclară. Definițiile 1–9, pînă la **Алчба**, se găsesc și în **BER**. Celelalte, pînă la **Агрипниа**, au fost probabil copiate dintr-un alt manuscris, legat într-o măsură mai mică de **BER**. În sprijinul acestei afirmații vin: aranjarea alfabetică aproximativă, selecția deosebit de rarefiată dacă s-ar explica prin **BER**, diferențe în traducerea aceluiași termenii față de Staicu – **Аплъ**: *solul* (41^v) vs *sol* (43^v), **Алектвор**: *cocoș* (41^v) vs *cîntător, cocoș* (42^v), **Архитриклин**: *nunul, mai marele nuntei* (41^v) vs *nunul* (44^r) și **Алабастр**: *sticlă, marmură* vs *șip de sticlă sau de marmură* (42^v), intrarea **Агавиѣ**, care nu există în **BER**, lexiconul rutean înregistrînd doar două intrări **Агавъ**. Este probabil că **Агавиѣ** și **Агавъ** sînt sfinți diferiți, deoarece în **Lex.Mosc.**, **Lex.Pet.** și **Lex.Sta.** există minimum o intrare concordantă cu Berînda pentru **Агавъ**, iar traducerile diferă (**Агавиѣ**: *batjocură* față de **Агавъ**: *luminat*).

Lupașcu a lăsat încercări lexicografice sub forma unor mici grupuri de cuvinte și pe paginile de dinaintea lexiconului. Multe au corespondent în **BER**, însă unele sînt evident rutenisme fără vreo legătură cu slavona sau cu limbile sud-slave: **кѣла**: *glonț* (31^r), **реестрѹ или сѣла**: *rînduială, –ire*. Primul este atestat cu sensul militar, conform **GSBM** (s.v. *куля*), încă din secolul al XVI-lea, în timp ce al doilea este atestat în rusă la 1665 (**Vasmer**, s.v. *реестр*). Ambele exemple au fost împrumutate în rusă din poloneză, direct sau

³Pe site-ul RNB găsim o excelentă copie digitală sub cota ОР Соа. 18/18 (nlr.ru).

printr-un intermediar rutean. **MDA₂** îl atestă pe *glonț* în *Letopisețul* lui Costin, dar ar fi interesant de văzut dacă există ocurențe anterioare deceniului 1670.

Tot Lupașcu a notat o intrare la finalul literei A și, la finalul literei B, mai multe, din care merită să examinăm câteva:

- **Безмездно**: *în zadar, în har*. Atestat în texte rusești din secolul al XVIII-lea, deși familia lexicală este reprezentată și în texte sud-slave încă din secolul al X-lea, cf. **SJS**, s.v. **БЕЗМЪЗДНИКЪ** și **МИКЛ**, s.v. **БЕЗМЪЗДНО**.
- **Боты**: *cizme*. După **Vasmer**, împrumutat de rusă din polonă în jurul secolului al XV-lea, unde la rândul lui a fost împrumutat din franceză. Neatestat în bulgară, unde, de exemplu, *ботуш* este considerat împrumutat din română (**DEB**, s.v. *ботуш*).
- **Бѣтылка**: *sticlă*. De asemenea împrumutat în rusă din franceză direct sau printr-un intermediar polon ori rutean.
- **Бык**: *taur*. Cf. ru./bel. *бык*, dar ucr./bg./sr-cr. *бук*. OCS **БЫКЪ**.
- **Барaban**: *alăută*. În **DEB** cuvîntul este considerat împrumutat din rusă, deși nu se specifică perioada împrumutului sau prima atestare.
- **Багаж**: *odor din casă*. La **Vasmer** (s.v. *багаж*) prima atestare este din 1706. Termenul a fost împrumutat din franceză pe filieră poloneză sau germană. Suscită interes traducerea românească, mai ales coroborată cu sensul ‘bagaj, calabalic’ pentru *pilotă* în zona Moldovei (**MDA₂**, s.v. *pilotă*).
- **Башмаки или обѣви**: *rapuci*. După **Vasmer** (s.v. *башмак*), primul cuvînt este împrumutat dintr-o limbă turanică, de ex. ciagatai.

E aproape sigur că mîinii Lupașcu îi aparțin o bună parte din intervențiile constante lăsate pe marginile corpului de text Staicu. Comparînd scrisul de la început de A, final de B și notele marginale: **ВЫХОВАНЕЦ**, **ПИТОМЕЦ**: *fecior de suflet* (58^v)⁴, **ВЕКША**: *veveriță*⁵, **ВРАВІА**: *stîlpare*, **ВЪНО**: *zeastre*, **ВОСКІЛѢ ПѢ**: *va chelălăi cîinele* ș.a, ies în evidență cîteva trăsături grafice. Majuscula **В** cu serifă pronunțată, **П** cu trei picioare și serifă la capătul superior al piciorului din stînga, **В**-ul, **Ф**-ul cu corp triunghiular, **П**-ul, **Ш**-ul ușor înclinat, **Ц**-ul, **К**-ul cu linii sinuoase, **Р**-ul suprascris al cărui picior este înclinat la aproximativ 45 de grade față de orizontală, toate aceste litere sînt scrise de aceeași mînă sau, cel puțin, de oameni cu deprinderi grafice extrem de apropiate. Unele cuvinte sînt răspîndite pe întreg arealul slav, de pildă **ВЪНО** sau **ВРАВИА**. Primul exista atît în rusa pre-modernă (**SDB**, s.v. *въно*), cît și în bulgară, astăzi dialectal și învechit. Al doilea este un împrumut grecesc pe teren ecleziastic sud-slav, din *βραβεῖον*, care însemna ‘premiu’ (însotit cu o cunună de palmier, cf. *palmares*) în slavonă și în rusa pre-modernă ajunge să însemne ‘ramură de palmier’ sau orice substituit convenabil pentru sărbătoarea Floriilor (**SRS18**, s.v. *вравуе*). Alte glose marginale sînt legate exclusiv de spațiul slav nord-răsăritean. În expresia **ВОСКІЛѢ ПѢ**: *va chelălăi cîinele*, verbul este o variantă regională ucraineană (**SUM**, s.v. *скимлити*), unde vocalele se închid adesea la [i]. Ar putea fi o glosă biblică extrasă din *Ex*, 11, 7.

3.2. Mîna anfo

La finalul literei A găsim două intrări, una notată de Lupașcu—**Архивах: писмо хранилищах: cămări de scrisori**—și una de o mînă necunoscută—**апфо: acum încă**—, intrare care lipsește în **BER** și care notează un termen dificil din a doua carte a Regilor. În textul ebraic (**BHS**, 2Rg, 2, 14) găsim îmbinarea *’ap hū*, pe care **SEPT** o lasă netradusă, redîndu-o prin *αφφω*. Această formulare a pus probleme și traducătorilor slavi. Unele texte slave îl transcriu **апфо** – **BIS**⁶, de exemplu, sau **лффо**, **OST** și **PAN** îl evită complet, Biblia de la Moscova (o reeditare din 1663 a **OST**) îl omite, dar notează **лфѡ** pe margine. **SEPT.FRANK** îl transcrie *αφφω*, iar **VULG** îl traduce prin „etiam nunc”, adică „chiar acum”.

Această mînă **апфо** notează uneori la final de literă definiții care prezintă polnoglasie și uneori completează definițiile lui Staicu [**брашно**: *bucate, mîncare* (Staicu), *făină* (**апфо**)].

⁴Cf. ucr. *вихованець* și bel. *выхаванец*.

⁵Cuvînt din slava de est, neregistrat în bulgară.

⁶**ѠѢВО ГДѢ Ё БГ ІІІІНЬ, ѠПФО**, pag. 261 r9.

3.3. Mîini de proveniență neclară

Alte completări care par de proveniență ruteană sînt **ВИЛИНИЦА** și **ВРЪТКА**. Primul exemplu este de fapt o rescriere a unei intrări Staicu, aflată un rînd mai sus. Intrarea modifică **Ѡ**-ul în **и** și reformulează ușor traducerea. Intervenția nu îmbogățește lexiconul, însă închiderea **Ѡ** indică un vorbitor familiarizat cu limbile slave vorbite la nord de Moldova: rusn. *бильй*, ucr. *білий*, ceh. *bílý*. La sud de Dunăre, în schimb, izoglosa **Ѡ**-ului a împărțit vorbitorii în două grupuri mari, la est unde se pronunță un *a* iotat (bg. *вял*), și la vest, unde sunetul se pronunță *e*⁷. În al doilea caz, lîngă traducerea **Lex.Sta.**: *țeavie sau duda*, cineva a adăugat *оўлоўю или рѣра*. Peste rîțe pare să mai fie un cat cu litera **у**. Întrucît rură este plasat de **DLRLC** în graiurile nordice (Moldova sau Bucovina), iar etimonul este unul rutean, intrat prin poloneză din germanul *Robr* = ‘țeavă’ (**WSJP**, s.v. *rura*), putem presupune că mîna care a lăsat glosa aparținea unui cărturar din nordul țării. Lexicoanele **Lex.Mosc.**, **Lex.Pet.**, **Lex.3473** și **Lex.1348** traduc identic prin *țeavie de aramă*, fără explicații suplimentare, iar **Lex.Mard.** notează eronat *îndemînă*, influențat fiind probabil de intrarea anterioară **ВРЪЧЕНІЕ**.

Pe prima pagină de la B, cineva lasă notița **ВАЦАНЪ**, *pe bulgărie zice tată*. Nu este clar dacă autorul e vorbitor de bulgară sau, dimpotrivă, un vorbitor de rusă sau ruteană care notează o formă necunoscută lui. În favoarea celei de-a doua ipoteze ar pleda ucraineanul modern *бацман* ‘harbuzărie’. În manuscrisele românești sînt multe exemple de perechi omofone, atît în secțiunile traduse după **BER**, cît și în celelalte. Poate că cel care notează **ВАЦАНЪ** și-a propus să opună cuvîntul bulgar unuia rutean pe care îl cunoștea deja.

În **Lex.Pet.**, la finalul literei **В** sînt trei intrări care nu se regăsesc în alte dicționare, una dintre ele fiind **ВЕРИНИ**: *agrișu*. Probabil scribul cunoștea deja cuvîntul *веприна* ‘carne de mistreț’ sau ‘femela porcului mistreț’, comun mai multor limbi slave (ucr., sb. etc. cf. *вепрь*: *porcu, gliganu* în **Lex.Pet.**) și a dorit să adauge un regionalism specific Ucrainei de sud-vest, zonă adiacentă arealului nord-românesc (**SUM**, s.v. 2. *веприна*).

Scenariul cel mai plauzibil este acela în care primele pagini din lexiconul original Staicu s-au pierdut sau nu fuseseră copiate deloc, iar Lupașcu a suplinit aceste lipsuri la o dată ulterioară, extrăgînd selectiv mai multe definiții din minimum două surse și completînd dicționarul cu un număr de definiții la final sau la început de literă. În general completările sale vin primele, imediat după mîna Staicu, dar în unele cazuri, după cum pare a fi cel de la finalul slovei **Г**, între două intervenții ale sale au mai fost adăugate intrări. În acest scenariu tot Lupașcu este acela care taie două dintre definițiile lui Staicu – **ІЗОК** și **ІЛЕКТОР**, întrucît ele fuseseră deja notate și traduse în reconstrucția sa.

În fine, pe manuscrisul 312 și-au lăsat amprenta grafică într-o epocă mai tîrzie cel puțin alți doi posesori. Unul dintre ei, Jean de Talmatzy⁸, intervine rar cu echivalări în latină și franceză. La pag. 50^r, intrarea **ВРАЗДА**: *holdă* este încadrată într-un chenar ce conține traduceri în greacă și latină, franceză (*champ laboure*), rusă (*земля обработаная*) și română (*holdă, pămînt lucrat*), la care o altă mînă a adăugat un al doilea chenar cu traduceri *holdă sau dealniță*.

3.4. Mîna Staicu

Pe pagina 42^r manuscrisul este continuat cu intrarea **ІДОНАЙ** de o mînă pe care am numit-o Staicu. Alegerea arată că acceptăm demonstrația lui **Strungaru** (1966), care i-a atribuit grămăticului de la Tîrgoviște paternitatea manuscrisului. Lexiconul datorează peste 95% din conținut acestei mîini Staicu. După ce termină de prelucrat materialul lexical din **BER**, Staicu₂ adaugă alte 66 de intrări în care putem distinge vreo 5 grupuri ordonate oarecum alfabetic. Completările Staicu₂ nu se regăsesc în **Lex.Pet.**, **Lex.1348** sau **Lex.Mosc.** (în **Lex.3473** litera A nu s-a păstrat, iar **Lex.Mard.** întrerupe litera subit). Cu două excepții, **ІГАДЪ** și **ІНАЗНИЊ**⁹, toate intrările adăugate de Staicu₂ se regăsesc și în **BER**. Dintre acestea 64, doar cinci

⁷Cf. mc. *бел*, sb-cr. *bělo, bijel, bel*, dar dialectal și *biu*.

⁸Jean de Talmatzy a lăsat la 20 martie 1797 o însemnare de apartenență pe fila 41^r.

⁹Ambele intrări sînt prezente în diverse lexicoane slavone și slavo-ruse: oldlexicons.ru/node/2355 și oldlexicons.ru/node/1038.

sînt intrări noi, restul sînt dubluri ale unor intrări notate deja anterior, unele dintre ele repetîndu-se chiar de două ori. Putem emite și ipoteza că avem în față maculatorul unui student care încearcă să învețe o listă de nume, traducîndu-le în reprice, pînă și le însușește satisfăcător.

4. Ortografia

În general, ortografia conținutului slavon din manuscrisele românești nu este identică cu cea din **BER**. Chiar admițînd ipoteza unui protograf românesc deosebit de fidel față de **BER**, redacțiile succesive ale antigrafelor n-au făcut decît să se îndepărteze succesiv de acesta, aplicînd ortografia slavonă de redacție românească. În **Lex.Sta.**, spre deosebire de **BER**, combinația spirit – accent ascuțit (˘) este trecută consecvent pe vocala inițială, consoanele în poziții alăturate codă – atac la granița dintre silabe sînt separate relativ consecvent de mîna Staicu prin paieric (˘) sau chiar prin ier (Ѡмьма)—o face și **BER**, sporadic însă—, uneori consoanele sînt dublate: **Lex.Sta.** ѠмьмаѠ vs **BER** Ѡмаликъ, în unele cazuri literele grecești sînt adaptate fonetic:

- v prin и, в sau ф: Ѡвѡентїи vs Ѡвѡентїи, Ѡфтонѡ pentru Ѡвтонѡ, pe care în alte două locuri Staicu îl transcriesese totuși cu v. Întrucît Staicu₁ scrie Ѡвтонѡм imediat după Ѡвѡентїи, putem presupune că scribul era obișnuit ori să scrie cu в în loc de v, ori să-l pronunțe așa.
- д prin т: Ѡнтиногѣ vs Ѡдиногѣй.
- х prin ф: Ѡмфилохїй vs Ѡѡфилофїе.
- в prin п: Ѡнѣводїть vs Ѡнемподїстѣ. Toate cele trei ocurențe din **Lex.Sta.** apar cu в.
- Grupul гг scris нг. Ѡгадаггелѣ este notat ca în grecește doar în **Lex.Pet.**, restul manuscriselor analizate operează înlocuirea.
- Grupurile lichidă–ier (рь/ль/рь/ль) sînt adesea notate așa cum bănuim că se pronunțau în epocă, adică cu vocalizarea ierului înainte de lichidă în funcție de etimon: *ăr, er, or, ăl, el, ol* etc.

În orice caz, substituții de felul celor evidențiate mai sus deschid posibilitatea ca acesta să fi copiat lexiconul după dictare.

BER folosește uneori ortografia cu vocalizare acolo unde cuvîntul are corespondent în vernaculară (Ѡола = ‘lînă’), dar păstrează în general ierul în cuvintele din slava cultă (Ѡлънѣніе = ‘vălurire’, Ѡлъхвъ = ‘vrăjitor’). Mai mult, păstrează ortografia tradițională chiar și acolo unde este evident că pronunța cu metateză și vocalizare, de pildă între intrările верїга și вѣсь găsim următorii 6 termeni: врьста, врьтѣпъ, врьтогрѡ, врьтоградарѣ, врьховный și врьшва tipăriți, detaliu semnificativ, aproape toți cu o variantă supradimensionată de ier mare. **BER** nu face o regulă din a semnală vocalizarea prin ier mare în versiune înaltă, însă tendința există, în special în combinațiile lichidă–ier, și este posibil ca ea să reflecte ortografia surselor din care și-a extras Pamvo Berînda definițiile. Cu o singură excepție, lexicoanele noastre nu par să utilizeze un ier înalt, deși par să facă uneori diferența între ier vocalizat și ier final sau între ier mare și ier mic, în special acolo unde distincția este exemplificată prin perechi minimale în **BER** (**Lex.Pet.**: вѡнь: *afară*, вѡнь: *intr-insu*; **Lex.3473**: вѣсь: *sat*, вѣсь: *de tot*). Peste tot această succesiune de 6 definiții apare exact ca în **BER** între верїга și вѣсь. Intrările sînt transcrise în **Lex.Pet.**, **Lex.1348**, **Lex.3473** și **Lex.Mosc.** tot cu ier, fie ca în **BER**, fie cu metateză (**Lex.Mosc.**, **Lex.3473**: вьртѣпъ; **Lex.3473**: вьрховный), fie vocalizînd ierul selectiv (**Lex.1348**, **Lex.Pet.**: верховный; **Lex.Pet.**: вѣртѣпъ) sau peste tot (**Lex.Sta.**, cu excepția primei intrări – врьшва).

Excepția de care pomeneam mai sus este **Lex.Mard.** Dacă în restul surselor, ca în toate lucrările manuscrise, este dificil de făcut un inventar complet al setului de caractere, în **Lex.Mard.** este limpede că scribul cunoștea diferența dintre ierurile mari înalte și normale, pe de o parte, și ierurile mici, pe de alta. Ierul mare înalt este folosit inclusiv în grupul de cuvinte pe care tocmai l-am analizat și din care omite doar intrarea врьшва, deși nu-l folosește exclusiv în poziție tare (cf. вьсѡникъ) și uneori îi conferă o altă dimensiune ortografică decît în **BER** (cf. вѣнь: *afară*, вѣнь: *intr-insul*).

Manuscrisele românești încorporează în grade diferite semnele suprascrise din **BER**. Un caz interesant este cel al kamorei (˘), care a marcat multă vreme la slavi accentul sau palatalizarea. În prima jumătate a

secolului al XVII-lea gramaticile lui Smotrički propun introducerea ei în antistih, adică recondiționarea ei într-un simbol care diferențiază omofonia morfologică. Noua normă a fost preluată rapid în textele kievene tipărite (Kusmaul', 2017). Berînda o folosește, de pildă, pentru a diferenția **ВДОВЪ** ('vădov', masc. nom. sg.) de **ВДѠВЪ** (dat. pl.). Textele românești gestionează perechea în diverse moduri. Pentru început, **Lex.Mosc.**, **Lex.Sta.** și **Lex.3473** au o intrare în plus – **ВДѠВА** (fem. sg.). **Lex.Pet.** și **Lex.1348** păstrează **ВДѠВА**, însă elimină intrarea **ВДѠВЪ**, în timp ce **Lex.Mard.** menține starea de lucruri din **BER**, inclusiv diacriticele. Dintre toate intrările, doar despre **ВДѠВА** din **Lex.Mosc.** se poate spune aproape fără dubiu că are notată o brevă inversată¹⁰; pe **ВДѠВЪ**, intrarea imediat anterioară în același manuscris, pare să fie mai degrabă un spirit lin. Tot spirit lin pare să suprascrise pe omega și copistul **Lex.1348**, **Lex.Sta.** și **Lex.1348** notează un accent ascuțit, în timp ce **Lex.Pet.** urmează o convenție ortografică ușor diferită, notînd în general accent ascuțit pe **ó** și chendima (dublu accent grav sau dublu accent ascuțit) pe **Ѡ**. Din utilizare nu putem spune cu siguranță că românii au înțeles pe deplin utilizarea brevei inversate în **BER**, în orice caz au încercat, cel puțin în primă instanță, să o transcrie, iar unde nu au mai înțeles-o, s-au rezumat la a transcrie conform propriilor norme.

Față de **BER**, unele nume proprii din Staicu sînt notate cu sufix: **ѠГЛАДѠГГЕЛЪ** vs **ѠГЛАДѠГГЕЛѠ**, **ѠКИНДѠНЪ** vs **ѠКИНДИНѠ**, **ѠНЕКЪ** vs **ѠНЕКТѠ**.

Numele proprii sînt adesea românzate în **Lex.Sta.**, înlocuindu-se mai exact terminațiile **ѠА**, **ѠА** prin **ИЕ** și **ѠА**. Constatarea este valabilă aproape fără excepție pentru ultimele grupuri din Staicu₂: **ѠЛѠНѠИ** vs **ѠЛОНІЕ** ș.a. Alte lexicoane românești sînt mai conservatoare din acest punct de vedere.

Altă eroare care s-ar putea explica prin **BER** este grafia **ѠВЕЛѠ**, unde, la un moment dat în istoria transmiterii textului, un copist român a confundat ierul mic cu un **o**, iar de aici la **w** n-a fost decît un pas.

Toate manuscrisele au locuri în care ordinea din **BER** nu este respectată exact. Cazurile nu sînt frecvente și se explică prin neglijență.

O serie de erori amuzante din **Lex.Pet.** ne deschide o fereastră suplimentară spre procesul de lucru din scriptoriile medievale. Fiecare intrare slavonă începe cu chinovar, însă în unele locuri inițiala lipsește, iar în altele aceasta se află înaintea unui cuvînt românesc aflat la început de rînd:

ѠФРОДѠТА: ДѠНЕЗѠѠА

ѠМИЛЕЙ: ЛѠЧѠФЪРѠ

sau

ѠДѠИ: ЧЕЛѠ ЧЕ Ѡ ѠВЛѠ

КЪЛѠРЕ

În primul exemplu, intrarea *Afrodita* avea explicația *dumnezeioaia milei, Luceafărul*. Copistul a adăugat din greșeală un **A** cu chinovar rîndului imediat următor, transformînd o intrare în două. În exemplul al doilea a fost evident omisă slova **И**. Copistul a scris mai întîi intrările fără inițială, apoi a revenit cu chinovar și, din neatenție, a comis erori de felul celor de mai sus. Curios este însă faptul că după *milei* a notat două puncte, ca și cum *luceafărul* ar fi în fapt explicația termenului *Amilei*, deci sînt șanse reale ca eroare să nu-i fi aparținut, ci să fi fost preluată din alt manuscris.

5. Redactare

Intrarea **Ѡ(В)ДѠИ**, tradusă *cărunteațe* în **Lex.Pet.** și **Lex.Mosc.**, ilustrează modul în care s-au raportat la textul rutean primii traducători români. În **BER**, **ѠВДѠИ** nu este intrare separată, ci parte a intrării **ѠВДѠИ**, șef al bucătarilor regelui Ahab. Berînda precizează că **ѠВДѠИ** este profet sărbătorit pe 19 noiembrie și ne

¹⁰În slavonă acest semn se numește *капопа*. Mulțumesc pe această cale lui Alexandr Andreev și părintelui Nikita Simmons pentru amabilitate și clarificări legate de utilizarea brevei inversate.

oferă descrierea acestuia în **Подлѣвник**¹¹: „cărunt, cu barbă nu prea mare, rotundă, părul vîlvoi, haina de culoarea ocrului, verzuie la poale, ținînd în mîna un sul”. Întrucît numele propriu se află la început de rînd, traducătorul român a luat primul cuvînt din citat – **Сѣдъ** și l-a tradus nu foarte exact prin „cărunteț”. Lipsindu-le originalul, celelalte lexicoane au preluat această intrare fără modificări, **Lex.Pet.** omițînd chiar slova **в**, deoarece copiază, probabil, un manuscris de felul **Lex.Mosc.**, unde **в**-ul este suprascris într-un mod care-l înghesuie în intrarea anterioară. Această manieră de a traduce cel mult unul dintre sinonimele rutene, pe acela care pare mai familiar traducătorului român, se observă de mai multe ori în cuprinsul lexicoanelor românești. O altă confuzie găsim la intrarea **Измодѣосъ**, unde manuscrisele românești confundă ruteanul **казитель** ‘cel care strică’ cu **казнитель** ‘cel care chinuie’ și traduc în consecință: *muncitor, căznitor*. Strategia alternează cu o alta, în care se ignoră partea ruteană și se traduce, uneori literal, intrarea slavonă.

Lexicograful rutean explică intrarea **Икъла** astfel: „Bolnav sau ce tinde spre pierdere. Bun și drept. Фарт. 18. Iul 14, ian. 20, feb. 13. Lat: **аквіла**, vultur.” **Staicu₁**, alături de restul lexicoanelor românești, traduce **Икила** prin *bolnav*, iar din trimiterea latină face intrare aparte. **Staicu₂** copiază de trei ori termenul, de fiecare dată ortografiat și tradus diferit: 1. **Икила**: *vultur*, 2. **Иквла**: *bun și drept*, 3. **Икѣла**: *bun sau prost*, ultimele 2 definiții preluînd cealaltă jumătate a explicației din **BER**.

La **Исіръ** **Lex.Sta.**, **Lex.Pet.**, **Lex.Mosc.** și **Lex.1348** (cu observația că ultimul manuscris transcrie **Ирісь**) combină într-una singură cele două intrări din **BER**, despre care cărturarul rutean ne spune că se scriu diferit în ebraică, una cu samekh și alta cu shin.

Nu rare sînt cazurile în care manuscrisele românești au cuvinte suplimentare față de **BER**. Acestea reprezintă într-o măsură covârșitoare desfășurări de paradigmă ale unor termeni din **BER**, diverse forme verbale, adjective derivate din substantive sau invers. Tipăritura ruteană conține uneori note gramaticale legate de aspectul verbelor, diateză, gen, originea etimologică, explicații ortografice, trimiteri bibliografice. Uneori, aceste note sînt preluate și în textele românești; alteori, copistul român inserează din proprie inițiativă astfel de note, fără să le ia din **BER**; de exemplu, la **вѣро**: *bine, bun*. **сред.**, completarea **сред** (= slav. ‘neutru’) nu are corespondent în **BER**.

6. Studiu de caz

Să luăm o succesiune de 12 definiții tipărite de **BER** pe coloana 355¹²:

BER	Lex.Mosc.	Lex.Pet.	Lex.Sta.	Lex.1348	Lex.Mard.
Иссарій	Иссарій : banul	Иссарій : banul	Иссарин : banul, mangăr	—	Fileariu, mangăr
Иссарій	—	—	—	—	—
Истарсѣвъ	—	—	—	—	[se termină litera]
Истарпъ	—	—	—	—	—
Истерій	Истерій : de steale	Истерій : de steale	Истерин : de steale	Истерій : de steale	—
—	—	—	—	Иссарій : banul, fost-au și niște bani de lut și piiale la Rîm de s-au chiebat assari.	—
Истрологія	Истрологія : de steale cetire	Истрологія : de steale cetire	Истрологія : cetitor de steale	Истрологія : ¹³ cetire de steale	—

¹¹ Manual slavon de iconografie, corespunde parțial ghidului bizantin Herminia.

¹² **BER** și-a numerotat coloanele, cite două pe pagină, așa că pentru localizare am folosit chiar numerotarea lui. Să ținem cont însă că tipărirea s-a făcut în câteva reprize, cu revizuirii, așa că exemplarele existente astăzi nu sînt perfect identice.

¹³ În **Lex.1348** intrarea aceasta și următoarea sînt scrise cu ligatură **Тр**. Din păcate, redarea ligaturilor pe calculator rămîne problematică. Unele fonturi le includ în Private Area, soluție acceptabilă, dar departe de perfecțiune. Fontul Ponomar permite

Аспрологъ	Аспрологъ: cetitor de steale	—	—	Аспрологъ: cetitoriu de steale
—	Ассарій: banul, fost-au și niște bani de lut și de piiale la Rîm de s-au chemat assarii	Ассарій: banul, fost-au și niște bani de lut și de piiale la Rîm de s-au chemat assarii	Ассарій: banii, fost-au și niște bani de lut și de piiale la Rim de s-au chemat assarii	—
Астрономія	—	—	—	—
Асвѣкрї	Асвѣкрї: mai slăvit	Асвѣкрї: mai slăvit	Асвѣкрї: eresett mai slăvit	Асвѣкрї: mai slăvit
Апѣла	—	—	—	—
Апѣлна	Апѣлъ: crescut	Апѣлъ: crescutu	Апѣла: crescut	Апѣла: crescut
Апѣлъ	Апѣлна: stricătoriu	Апѣлна: stricătoriu	Апѣла: stricătoriu	Апѣла: stricătoriu

Cîteva lucruri devin evidente din tabel. În primul rînd, **Lex.Sta.** este cu siguranță o copie la cel puțin a doua generație românească. Tendința autorului este de a micșora numărul de definiții, însă de a multiplica explicațiile. Mîna Staicu₁ omite intrarea **Аспрологъ**, dar îi copiază din greșeală explicația aferentă la intrarea **Аспрологъ**. La scurtă vreme comite o eroare identică, traducînd **Асвѣкрї** prin *crescut* de la definiția următoare și corectînd imediat printr-o tăietură.

Al doilea lucru evident este că **Lex.Mard.** reprezintă rodul unei redacții distincte de celelalte trei.

Al treilea lucru clar este că **Lex.Mosc.** nu poate fi copia niciunui dintre manuscrisele analizate. Posibilitatea unei filiații din **Lex.1348** este minimalizată de exemple furnizate în altă parte.

Pîna la o analiză în profunzime a întregului material lexicografic, mă voi mărgini să remarc că schema propusă în **Gînsac & Ungureanu (2018)** pare să corespundă mai bine realității decît filiațiile avansate anterior în literatura de specialitate. Cercetătoarele ieșene au teoretizat existența a cel puțin unui intermediar între **BER** și grupul **Lex.Pet.**, **Lex.Sta.** și **Lex.3473**. Datele prezentate mai sus creionează profilul unui manuscris foarte apropiat de **Lex.Mosc.**. Pe lîngă faptul că **Lex.Mosc.** are intrări care lipsesc în celelalte manuscrise, iar traducerea celorlalți martori lexicografici converg spre cele din **Lex.Mosc.**, ortografia intrărilor analizate este identică cu cea din **BER**, căruia îi imită adesea și variantele de slovă. **Lex.Mosc.** nu folosește spirite pe vocala inițială ca **Lex.Sta.**, **Lex.Pet.** și **Lex.1348**, nu înlocuiește pe **Т** prin **т** sau pe **ѵ** prin **и/і** și nu inserează un paieric între consoane vecine ca **Lex.Sta.** și **Lex.1348** (ocazional și **Lex.Pet.**), nici nu suprascrise litera finală, nici nu înlocuiește **ѧ** prin **ѧ** ca **Lex.1348**. Mai mult, pare să fie singurul care încearcă să reproducă uneori pe **г** cu serifă orientată în sus din tipăritura ruteană¹⁴, a se vedea nu doar **Асвѣкрї**, dar și **Архиснагѡг**, unde apar ambele variante, deosebirea dintre ele fiind manifestă.

Două detalii din tabel s-ar opune totuși identificării presupusului intermediar cu **Lex.Mosc.** Primul se referă la corecția ~~eresett~~ din **Lex.Sta.** În **Lex.Mosc.** intrarea **Асвѣкрї** încheie pagina, iar **Апѣла** se află în capul paginii următoare, deci lui Staicu n-ar fi putut să-i fugă ochii la definiția următoare. Admit, însă, că se poate la fel de bine imagina și o explicație în care tocmai trecerea de la o pagină la alta îi dă copistului ritmul peste cap și-l face să greșească. De asemenea, nu este clar dacă **Апѣлна** din **BER** a fost transcrisă cu **и** sau cu **н** de copistul **Lex.Mosc.** Sînt aproape sigur că optează pentru varianta greșită. Din fericire, în cazul celorlalte 3 manuscrise lucrurile sînt cît se poate de clare. **Lex.Pet.** și **Lex.1348** transcriu greșit cu **н** și

afișarea cîtorva ligaturi prin inserția unui jointer de lățime zero (ZWJ: U+200D) între următoarele perechi de slove: **Ѡ ѡ ѡ**, însă doar în **TeX** și **LibreOffice Writer**, nu și în **Microsoft Word**. În așteptarea unor soluții mai bune, am inserat un ZWJ între **твѣди** și **рїѣ**.

¹⁴Precizez că acest tip de glagol a fost folosit în incunabule slavone tipărite în Uniunea statală polono-lituaniană pentru a indica pe **г** în cuvinte de origine greacă și nu făcea parte din norma ortografică a slavonei din Țările Române. Așadar, apariția lui în spațiul românesc nu poate decît să indice contactul cu un original rutean. Pentru detalii a se vedea vezi **Andreev et al. (2015, p. 11)**. În **BER** caracterul este de înălțimea unei majuscule, înălțimea fiind și criteriul după care l-am identificat în **Lex.Mosc.** Din păcate, fontul folosit în articol nu reflectă această diferență.

acest lucru este confirmat de prezența paiericului după л. În acest caz, cu atât mai importantă ni se relevă intrarea din **Lex.Sta.**, copiată corect și univoc prin і, întrucît ne împinge să căutăm un alt protograf. În același timp, nu putem exclude nici întîmplarea, nici o corecție informată. Dincolo de neglijența uneori exasperantă, Staicu pare un bun cunoscător de slavonă și un cărturar competent.

Este și cazul numelui propriu **Аѡиѡфскѡ**, transcris greșit de toate manuscrisele românești analizate: **Аѡиѡфѡ**: *fărmecător* (**Lex.Sta.**), **Аѡиѡфѡкъ**: *fărmecătoriul* (**Lex.Pet.**), **Аѡиѡфкъ**: *fărmecătoriul* (**Lex.1348**) și **Аѡиѡфѡкъ**: *fărmecătoriul* (**Lex.Mosc.**). Confuzia pleacă chiar de la Berînda, care dorește să îmbogățească intrarea *Achsaph: Veneficus [etc]* din **СТЕРН**¹⁵ cu echivalentul din canonul slavon. În versiunile slavone ale lui *Ios*, 1, 11 găsim **къ црѣю аѡиѡфѡскѡ** (**OST**) sau **къ царю аѡиѡфскѡ** (**BIS 152**)¹⁶, adică „asupra regelui ahifit/ Ahiafului”, dar Berînda interpretează sufixul adjectival de localizare geografică –ск drept parte a numelui (cf. **SEPT.FRANK**: *аѡиѡф*), iar copiiștii români sînt puși în fața unui grup consonantic pe care nu-l pot digera. Prin prisma celor discutate mai sus, desfășurarea evenimentelor se prezintă simplu. **Lex.Mosc.** vede în **BER** un ѡ în loc de с, **Lex.1348** suprascrie ierul, în timp ce **Lex.Pet.** și **Lex.Sta.** îl vocalizează la і/и.

7. Concluzii

Lexiconul Berînda a reprezentat o realizare intelectuală remarcabilă și, în cazul concret al ms. rom. **BAR 312**, a stat la baza unui text folosit timp de peste un secol de mai mulți utilizatori care l-au îmbunătățit permanent. Numărul mare de lexicoane românești apărute într-un timp relativ scurt ilustrează impactul formidabil pe care l-a avut. Ele ar putea fi rodul unei sinteze între tipăritura ruteană și un dicționar slavon de dimensiuni mai mici. Acest dicționar ipotetic avea o structură diferită de dicționarele noastre și, ca multe alte proto-dicționare similare din spațiul cultural slavon, a rezultat probabil dintr-o colecție de glose. În fața noastră stă o provocare dublă, una de a desena un profil cît mai exact al acestui proto-dicționar ipotetic, iar cealaltă de a reface rețeaua de filiații a lexicoanelor românești din familia Berînda. Pentru prima sarcină ar trebui să investigăm cu mai multă atenție lexicoanele slavone din interiorul și din afara țării, în speranța că vom avea norocul să descoperim un manuscris care să explice cît mai bine listele lexicale din manuscrisele românești. Pentru cea de-a doua am putea să ne întrebăm nu doar cît de înrudite sînt lexicoanele noastre între ele, ci și cît de mult se apropie de tipăritura lui Berînda. Dincolo de traducerile termenilor, merită explorate și alte abordări care să vizeze aspectul textelor, compartimentarea listelor, interpretarea, corectarea și perpetuarea erorilor. În afară de **Lex.Mard.**, care conține o redacție ușor diferită și este cel mai vechi, **Lex.Sta.** este datat de majoritatea estimărilor cu cel puțin cîțiva ani mai devreme decît restul lexicoanelor. Celelalte manuscriselor conțin însă numeroase elemente ale unei redacții mai vechi și prezintă o apropiere mai mare de **BER**. **Lex.Mosc.** este plasat în studiile anterioare undeva la cumpăna dintre secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, dar ortografia, inventarul de termeni și dispunerea listelor care îl compun indică o redacție foarte apropiată de prima traducere românească. Deși prudența recomandă ca numărul manuscriselor ipotetice să cît mai mic, variația mare de liste, traduceri și erori face ca ipoteza unui singur protograf să nu explice satisfăcător filiațiile lexicoanelor românești de secol XVII.

Bibliografie

A. Izvoare

BER = Pamvo Berînda, *Лексіконъ славенорѡскій и именъ Тлъкованіе*, Kiev, 1627, [online].

BHS = *Biblia Hebraica Stuttgartiensis*, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997, [online].

BIS = *Ветхого Завета Книги: Моисеевы пять, Иисуса Навина, Судей, Руфь и четыре Царства*. Palie-manuscris copiată la

Bistrița, păstrată azi la Biblioteca de Stat a Rusiei, F. 256, nr. 29, anul 1537, [online].

Lex.1348 = Lexiconul din ms. rom. 1348 **BAR** (1–84^v); fără foaia de titlu.

Lex.3473 = Lexiconul din ms. rom. 3473 **BAR** (1–369^v); fără pagină de titlu.

¹⁵Lucrare din care Berînda împrumută o mare parte din materialul numelor proprii.

¹⁶*lib-fond.ru*.

Lex.Mard. = Лезиконъ славѣновлашѣскыи и имѣ толкованіе, în ms. 450 BAR, [online].

Lex.Mosc. = Lexicon slavo-român, RGADA, fondul 188, nr. 1380, fără foaia de titlu.

Lex.Pet. = Лезикѡ че се зиче квѣйте пе скврѣт дѣсе дѣ либа словенѣкъ пре либа рѡмънѣскъ дедалектикъ тѣакѣи, BNR, OP Q.XVI.5.

Lex.Sta. = Лезиконъ словѣнской, în ms. rom. 312 BAR (41^r–216^v).

OST = ОСТРОЗЬКА БИБЛІЯ [Biblia de la Ostrog]. Ediție cu transcriere, facsimle și traducere paralelă ucraineană îngrijită de arhimandritul Rafail (Роман Торконяк), Liov, 2006.

PAN = *Vechiul Testament* în traducerea lui Daniil Andrei Panoneanu, ms. rom. 4389 BAR, [online].

SEPT = *Septuaginta. Id est vetus Testamentum Graece iuxta LXX Interpretes*, A. Rahlfs (ed.), Wurttembergische Bibelstalt, 1971, [online].

SEPT.FRANK = *THEΣ ΘΕΙΑΣ ΓΡΑΘΗΣ. Divine scriptura, nempe veteris ac novi testamenti*, Frankfurt, 1597.

STEPH = Robert Stephanus, *Hebraea, Chaldaea, Graeca et Latina nomina virorum, mulierum, populorum, idolorum, urbium, fluviorum, montium, caterorumque locorum que in Bibliis leguntur, restituta, cum Latina interpretatione*, 1537.

VULG = *Biblia Sacra Vulgatae editionis, Sixti V Pontificis Maximi jussu recognita et edita*, Typographus Vaticanus, 1598, [online].

B. Dicționare

DEB = *Български етимологичен речник* [Dicționarul etimologic bulgar], ed. Вл. И. Георгиев et al., 9 vol., Sofia, 1971–prezent.

DLRLC = *Dicționarul limbii române literare contemporane* (sub direcția prof. univ. Dimitrie Macrea și acad. Emil Petrovici).

Volumul I: A–C, 1955; volumul al II-lea: D–L, 1956; volumul al III-lea: M–R, 1957; volumul al IV-lea: S–Z, 1958, Editura Academiei, [București].

GSBM = *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* [Dicționarul istoric al limbii belaruse], Minsk, 1986, [online].

MDA₂ = *Micul Dicționar Academic*, ed. a II-a, red. M. Sala, I. Dănilă, Editura Univers Enciclopedic, București, 2010.

MIKL = Miklosich, Fr. (1862–1865). *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum*, Guilelmus Braumueller, Vindobonae, [online].

SDI = *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* [Dicționarul limbii ruse vechi (sec. XI–XIV)], Academia de Științe a URSS, Institutul limbii ruse, Editura Русский язык, Moscova, 1988.

SJS = *Elektronický slovník jazyk staroslověnského* [Dicționar electronic al limbii slave vechi], dicționar digital realizat în cadrul proiectului Gorazd, aflat sub patronajul Institutului de Studii Slavone al Academiei de Științe a Republicii Cehe, [online].

SRS18 = *Словарь русского языка XVIII века* [Dicționarul limbii ruse a sec. al XVIII-lea], Academia de Științe a URSS, Institutul limbii ruse, Editura Наука, Sankt Petersburg, 1984–1991.

SUM = *Словник української мови* [Dicționarul limbii ucrainene], 11 vol., Editura Наукова думка, Kiev, 1970–1980.

Vasmer = Vasmer, M. (2004). *Этимологический словарь русского языка* [Dicționarul etimologic al limbii ruse], ed. O. H. Трубачев, АСТ.

WSJP = *Wielki słownik języka polskiego* [Marele dicționar al limbii poloneze], ed. P. Źmigrodzki, dicționar online aflat sub patronajul Institutului limbii poloneze pe lângă Academia de Științe a Poloniei, 2012–prezent.

C. Literatură secundară

Andreev, A., Shardt, Y. & Simmons, N. (2015). *Church Slavonic Typography in Unicode*, Unicode Technical Note #41, [online].

Ciobanu, Șt. (1914). *Славяно-румынский словарь библиотеки Московскаго Общества Истории и Древностей по 240* [Dicționarul slavo-român din biblioteca Societății Mocovite de Istorie și Antichitate], în „Русский филологический вестникъ”, LXXI (1), p. 75–88.

Crețu, G. (ed.) (1900). *Mardarie Cozianul. Lexicon slavo-românesc și tilcuirea numelor din 1649*, Edițiunea Academiei Române, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, București.

Gînsac, A.-M. & Ungureanu, M. (2018). *La lexicographie slavonne-roumaine au XVIIe siècle*, în „Zeitschrift für romanische Philologie”, 134 (3), p. 845–876.

Gînsac, A.-M. & Ungureanu, M. (2019). *Lexiconul de la Moscova în raport cu celelalte lexicoane slavo-române din secolul al XVII-lea*, în „Philologica Jassyensia”, XV (2), p. 245–258.

Карпов, А. П. (1877). *Азбуковники или алфавиты иностранных речей по спискам Соловецкой библиотеки* [Lexicoane și bucoane ale limbilor străine în manuscrisele bibliotecii Solovieț], Tipografia Universității Imperiale, Kazani.

Ковтун, Л. С. (1989). *Азбуковники XVI–XVII вв.: Старшая разновидность* [Lexicoane din sec. XVI–XVII. Redacția veche], Наука Publishing House, Sankt Petersburg.

Kusmaul, S. (2017). *Evolution of the Functions of the Kamora Sign In Liturgical Books from the Late 16th To the First Half of the 17th Centuries*, în „St.Tikhons' University Review”, seria III. Philology, 51, p. 21–47.

Левичкин, А. Н. & Сухачев, Н. Л. (2015). „Лексикон славеноросский” Памвы Беринды и румынская лексикография [„Lexiconul slavenorus” al lui Pamvo Berinda și lexicografia românească], în *Академик А. А. Шахматов: жизнь, творчество, научное наследие. Сборник статей к 150-летию со дня рождения ученого*, ed. O. H. Крылова, М. Н. Приемышев, Sankt Petersburg.

Strungaru, D. (1966). *Încercuturile lexicografiei române*, în „Romanoslavica”, XIII, p. 141–158.

Strungaru, D. (1973). *Staicu Grămăticul. Contribuții la istoria scrisului românesc din secolul al XVII-lea*, rezumatul tezei de doctorat, București, Centrul de Multiplicare al Universității din București.

D. Sigle

BAR = Biblioteca Academiei Române

BNR = Biblioteca Națională a Rusiei

RGADA = Arhiva Rusă de Stat a Actelor Vechi